महाराष्ट्र राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
प्रकाशित कोश वाङ्मय

१. गुजराती – मराठी शब्दकोश	श्री. भाऊ धर्माधिकारी
२. उर्दू – मराठी शब्दकोश	श्री. श्रीपाद जोशी, श्री. एन. एस. गोरेकर
३. कन्नड – मराठी शब्दकोश	श्री. पुंडलिकजी कातगडे
४. तमीळ – मराठी शब्दकोश	सौ. रमाबाई जोशी, श्री. पु. दि. जोशी
५. मराठी – कन्नड शब्दकोश	श्री. गुरुनाथ दिवेकर
६. मराठी – सिंधी शब्दकोश	श्री. लछमन हर्दवाणी
७. मराठी – गुजराती शब्दकोश	श्री. भाऊ धर्माधिकारी
८. पाली – मराठी शब्दकोश	श्री. बाबा भारती
९. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – १	श्री. गं. दे. खानोलकर
१०. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – २ भाग १	डॉ. गो. म. कुलकर्णी
११. मराठी वाङ्मय कोश : खंड – ४	डॉ. विजया राजाध्यक्ष
१३. आयुर्वेदीय शब्दकोश भाग १ व २ (संस्कृत–संस्कृत)	पं. वेणीमाधव शास्त्री जोशी, पं. ना. ह. जोशी
१४. आयुर्वेदीय शब्दकोश भाग १ व २ (संस्कृत–संस्कृत–मराठी)	श्री. वेणीमाधव शास्त्री जोशी, पं. ना. ह. जोशी
१५. इंग्रजी – मराठी स्थापत्य शिल्पकोश	श्री. रा. वि. मराठे
१६. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – १ भाग १	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, प्रा. पद्मा मोरजे
१७. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – १ भाग २	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे , डॉ. स. वा. मुळे
१८. ज्ञानोदय लेखन सार सूची : खंड – २ भाग १	डॉ. गंगाधर ना. मोरजे, डॉ. स. वा. मुळे
१९. डॉ. माधवराव पटवर्धन – वाङ्मय सूची	श्री. सु. रा. चुनेकर
२०. वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा गणित शास्त्र, वास्तवशास्त्र, रसायन शास्त्र	डॉ. गो. रा. परांजपे
२१. साहित्य संहिता समीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा	श्री. वसंत दावतर
२२. मराठी अनुवाद ग्रंथ सूची	डॉ. वीणा मुळे

आह्मां घरीं धन शब्दांचीं च रत्नें । शब्दांचीं च शस्त्रें यत्न करूं ।
शब्द चि आमुच्या जीवाचें जीवन । शब्दें वांटूं धन जनलोकां ।
तुका म्हणे पाहा शब्द चि हा देव । शब्दें चि गौरव पूजा करूं ।।

मराठी शब्दकोश
(अ - ते - औ)

१

मराठी शब्दकोश

पहिला खंड

(अ - ते - औ)

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

मराठी शब्दकोश

पहिला खंड

(अ ते औ)

प्रथम संपादन

य. शं. कानिटकर

एम. एम

•

पुन:संपादन

प्राचार्य रामदास डांगे

•

संपादन सहयोग

- **पूर्णिमा लिखिते**
  एम. ए.
- **योगिता अत्तरदे**
  एम.ए. (संस्कृत),
  एम. ए.(भारतीयविद्या)
- **अरुण प्रभुणे (पुणे)**
  एम. ए. बी. एड. पीएच. डी.
- **मुहंमद आझम**
  एम.ए. पीएच. डी.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ -मुंबई

* **‘मराठी शब्दकोश’**

* **प्रथम आवृत्ती**
  मार्च २००९

* **प्रकाशक**
  सचिव
  महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
  रवीन्द्र नाट्य मंदिर, दुसरा मजला
  पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार
  सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई – ४०००२५

* **अक्षर जुळणी**
  सौ. चेतना विकास वडके
  शब्दमाधुरी, पुणे
  भ्रमणभाष : ९८९०९८४९२७

* **मुद्रक**
  शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय
  पुणे ४११००१

* **किंमत : २९० रुपये**

निवेदन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची स्थापना झाल्यानंतर जे काही महत्त्वाचे वाङ्मयीन प्रकल्प हाती घेण्यात आले त्यामध्ये मराठी शब्दकोशाचे प्रकाशन ही एक महत्त्वाची योजना होती. भारतीय आणि मराठी भाषेच्या कोशवाङ्मयाची मोठी परंपरा आहे. प्राचीन काळातील अमरसिंह विरचित 'नामलिंगानुशासनम' कोश, श्रीधर यांचा श्रीधरभाषाकोश, अमरकोशादर्श तसेच धातुकोश, स्थल व्यक्तिनामकोश, उच्चारध्वनिकोश यासारखे विविध विषयांवरील कोश, आधुनिक मराठी भाषेतील डॉ. केतकर, य. रा. दाते, भावे, दातार, नेने आणि मिस् कोहन (लंडन) यांनी संपादित केलेले ज्ञानकोश, शब्दकोश, चरित्रकोश अगदी अलीकडील काळातील तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी सिद्ध केलेले विश्वकोशखंड हे सर्व कोशवाङ्मय म्हणजे आपली समृद्ध कोशवाङ्मय परंपरा. यामध्ये शब्दकोश संपादनाचे कार्य विशेष महत्त्वाचे.

मध्यंतरीच्या काळात जे शब्दकोश प्रकाशित झाले, त्यांतील य.रा. दाते आदींनी संपादित केलेल्या महाराष्ट्र शब्दकोशाची रचना होऊन दरम्यान अनेक वर्षे लोटली होती. मध्यंतरीच्या काळात मराठीतील जुन्या शब्दांपैकी काही शब्द व्यवहारातून लोप पावले, तर काहींची रूपांतरे झाली. नव्या काळानुसार ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, सामाजिक शास्त्रे यासारख्या ज्ञान शाखांमध्ये नवी परिभाषा निर्माण झाली. ग्रामीण भागातील शिक्षणाच्या प्रसारामुळे तेथील प्रादेशिक शब्दांचा अंतर्भावही ग्रांथिक भाषेमध्ये होताना दिसू लागला. याप्रमाणे मराठीच्या भाषा व्यवहारामध्ये अनेक जुने शब्द लुप्त होऊन नवे शब्द जन्माला आले. ही सारी प्रक्रिया भाषिक अंगांचा विचार करता अपरिहार्य होती. एका परीने ह्या प्रक्रियेचे आपण स्वागत केले पाहिजे. कारण तिच्यातून निर्माण झालेली नवीन शब्दसंपत्ती मराठी भाषेची समृद्धी वाढवीत आहे. कोणत्याही भाषेची समृद्धी म्हणजे तिचे शब्दभांडार. मराठीतील शब्दभांडार तिची निर्मिती झाल्यापासूनच अतिशय समृद्ध आहे. जसजसा काळ बदलत जातो. तसतसे शब्दभांडार वाढत जाते. त्याचा समावेश कोशरचनेमध्ये होणे अत्यंत गरजेचे व महत्त्वाचे ठरते.

त्यामुळे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने मराठी भाषेचा एक अद्यावत महाकोश किंवा बृहदकोश नव्याने सिद्ध करावा असा निर्णय घेतला व १९७० साली त्या निर्णयाला शासनाची मंजुरी मिळून या प्रकल्पाचे काम सुरू करण्यात आले. या संकल्पित शब्दकोशाचे संपादक म्हणून त्या वेळी डॉ. ना. गो. कालेलकर यांची नियुक्ती करण्यात आली होती. हे काम डेक्कन कॉलेज, पुणे येथे करावे असे ठरले व डेक्कन कॉलेजच्या भाषाशास्त्र विभागात ते १९७० ते १९७२ पर्यंत चालू होते. त्यानंतर या प्रकल्पाचे काम मुंबई साहित्य संघाकडे सोपविण्यात आले. त्या वेळी डॉ. वि. रा. करंदीकर यांचे सहकार्य या कोशाच्या सिद्धतेसाठी घेण्यात आले. त्यानंतर मात्र शब्दकोशरचनेचे काम बराच काळ रेंगाळत राहिले व त्याच्या व्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात शैथिल्य आले. त्यामुळे याबाबत मंडळाने नवीन व्यवस्था करण्याचे ठरवून शब्दकोश प्रकल्पाचे काम टिळक स्मारक ट्रस्ट, पुणे या संस्थेद्वारा करून घेण्याचे ठरविले व श्री. यशवंत कानिटकर यांना शब्दकोशाचे संपादक म्हणून नियुक्त करण्यात आले. त्यांच्या कारकिर्दीपर्यंत प्रस्तुत शब्दकोशाचे तीन पूर्ण खंड व चौथा अपूर्ण खंड तयार झाले; परंतु नंतर शब्दकोशाशी संबंधित तज्ज्ञांमध्ये मतभेद होऊन शब्दकोश प्रकल्पाचे काम खंडित झाले. दरम्यान श्री. कानिटकर हेही निवृत्त झाले व या शब्दकोश प्रकल्पाचे कार्य होते त्याच अवस्थेत राहिले.

मंडळाच्या उद्दिष्टांमध्ये शब्दकोश प्रकल्पाला महत्त्व देण्यात आलेले होते व मंडळाचे ते एक मोठेच अंगीकृत कार्य होते. ते कार्यच खंडित झाल्यामुळे एका महत्त्वाच्या वाङ्मय प्रकल्पाला महाराष्ट्र वंचित झाला होता. २००६ साली मंडळाचे अध्यक्षपद माझ्याकडे आले व मंडळाचे हे खंडित राहिलेले महत्त्वाचे कार्य पुनरुज्जीवित करण्याचा मी निर्णय घेतला. पुनर्रचित मंडळाने त्याला मान्यता दिली. शासनाचीही त्याप्रमाणे मान्यता घेण्यात आली आणि अर्धवट राहिलेल्या शब्दकोश प्रकल्पाचे काम पुढे नेण्याची जबाबदारी प्रा. रामदास डांगे (मंडळाचे सदस्य) यांजकडे सर्वानुमते सोपविण्यात आली. प्रा. रामदास डांगे हे शब्दकोश विषयक कामाचे माहितगार असून त्यांनी या प्रकल्पाच्या शिवधनुष्याची जबाबदारी स्वीकारण्याचे ठरविले. याचा मंडळाला विशेष आनंद झाला. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे मंडळाने त्यांना पुणे येथे स्वतंत्र कार्यालयीन जागा, त्या कामासाठी लागणारे तज्ज्ञ मदतनीस व आवश्यक तो निधी, हे सारे उपलब्ध केले व जुलै २००७ पासून शब्दकोश निर्मितीचे कार्य रीतसर सुरू झाले. प्रा. डांगे यांनी पूर्वसूरींनी केलेल्या कार्याचे परिशीलन करून तसेच त्यामध्ये आवश्यक ते बदल व सुधारणा करून शब्दकोशाचा पहिला खंड पूर्ण केलेला आहे व त्या सोबतच पुढील खंडांची पूर्व तयारी केलेली आहे. शब्दकोशाचे एकूण दहा खंड विचाराधीन आहेत. प्रत्येक खंडामध्ये सुमारे पंधरा हजार शब्दांचा समावेश असेल. या पहिल्या खंडामध्ये सुमारे वीस हजार शब्दांचा समावेश आहे. जवळजवळ दीड लक्ष मराठी शब्दांचे भांडार या कोशातून उपलब्ध होईल.

प्रस्तुत शब्दकोश प्रकल्पाच्या कामात आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे कोशतज्ज्ञ डॉ. प्रमोद तलगेरी यांचे मार्गदर्शन व सहाय्य मिळाले. याचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केला पाहिजे. डॉ. तलगेरी यांची शब्दकोश विषयाची आस्था खरोखरच नमूद करण्याजोगी आहे. त्यांनी वेळोवेळी मंडळाच्या शब्दकोश कार्यालयाला भेटी देऊन कामाची पाहणी केली. आवश्यक तेथे मार्गदर्शन केले.

प्रा. रामदास डांगे यांच्या संपादकत्वाखाली सिद्ध केलेला हा पहिला खंड वाचकांच्या हाती देताना मला आनंद होत आहे. या खंडाचे वाचक स्वागत करतील अशी मला उमेद आहे. कोणताही कोश हा कधीच सर्वार्थाने परिपूर्ण नसतो; परंतु त्याची परिपूर्णतेकडे होणारी वाटचाल ही अव्याहत चालणारी प्रक्रिया असते. या वाटचालीमध्ये सातत्याने चालणारी अद्यावतीकरणाची प्रक्रिया महत्त्वाची असते. त्यामुळे मंडळातर्फे प्रकाशित होणाऱ्या या पहिल्या व यापुढील शब्दकोश खंडांमध्ये त्रुटी आढळल्यास त्या वेळोवेळी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न होत राहील व शब्दकोश अद्यावत करण्याची प्रक्रिया चालू राहील. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळातर्फे एक अद्यावत स्वरूपाचा नवा शब्दकोश मराठी भाषेला उपलब्ध करून देण्याच्या मंडळाच्या प्रयत्नामध्ये मला सहभागी होता आले, याचा सानंद अभिमान वाटतो व एक अडून राहिलेले वाङ्मयीन कार्य पुनश्च सुरू करता आले याबद्दल धन्यताही वाटते.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. **मधु मंगेश कर्णिक**
मार्च २००९ अध्यक्ष,

मराठी शब्दकोश
प्रथम खंड

पुन:संपादनाच्या निमित्ताने...

'कोणत्याही भाषेची प्रगल्भता म्हणजे तिचा सर्वत्र अप्रतिहत संचार असला पाहिजे,' हा लोकमान्यांचा विचार प्रत्यक्षात साकार करण्याच्या दृष्टीने 'अमृतातेंही पैजा' जिंकणारी मराठी भाषा समर्थ आणि संपन्न व्हावी म्हणून महाराष्ट्र राज्याच्या कल्याणकारी पुरोगामी शासनाने, महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर काही योजना कार्यान्वित केल्या. 'मराठी शब्दकोश' ही त्यांपैकी एक.

या कोशप्रकल्पासंबंधी इ.स. १९८५ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'भाषा व साहित्य संशोधन' या ग्रंथातील 'कोशरचना व कोशवाङ्‌मय' या लेखात प्रा. सु.रा. चुनेकर लिहितात 'ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रीय पायावर नव्या कोशाची रचना व्हायला हवी. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाची 'मराठी शब्दांच्या महाकोशा'ची योजना आता साकार होत आहे.'

इ.स. १९७० मध्ये सुरू झालेल्या या कोशाची इ.स. १९९६ पर्यंत एकूण चार खंडांची (तीन पूर्ण आणि चौथा अर्धवट) कच्ची टंकलिखित प्रत तयार होऊ शकली. कच्ची म्हणण्याचे कारण या टंकलिखित प्रतीत तत्कालीन संपादकांनी काही फेरबदल केले आहेत. पुढे ते कामच बंद पडले. संपादनसमितीच्या कोशासंबंधी भूमिकाही बदलत गेलेली दिसून येते. 'अर्वाचीन मराठी भाषेचा कोश' ही पहिले संपादनप्रमुख डॉ. ना. गो. कालेलकर यांची भूमिका. तीत बदल करून 'सर्वसमावेशक' ही भूमिका स्वीकारून कोशाचे काम श्री. यशवंत कानिटकर, सेवानिवृत्त भाषासंचालक यांच्या संपादनाखाली सुरू झाले.

प्रस्तुत कोशासंबंधी सर्वसामान्य मार्गदर्शक तत्त्वांचा ऊहापोह करणाऱ्या दि. १७.८.१९८१च्या आपल्या टिपणात श्री. कानिटकरांनी 'प्रत्यक्ष कोशलेखन करताना नवे प्रश्न उद्‌भवण्याची शक्यता आहेच. त्या त्या वेळी चर्चा होऊन ठरेल त्याप्रमाणे यात फेरफार होतील वा भरही पडेल,' असे स्पष्टपणे निवेदिले आहे.

गेली बारा वर्षे बंद असलेला हा शब्दकोशप्रकल्प पुन्हा सुरू करण्याच्या दृष्टीने साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे विद्यमान अध्यक्ष श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांनी सर्व सदस्यांच्या सहमतीने केलेल्या प्रयत्नास शासनाने अनुकूलता दर्शविली. या प्रकल्पाचा प्रारंभीचा एक भाग म्हणून पूर्वी पूर्ण झालेल्या चार खंडांची, फारसे फेरफार न करता पुन:संपादन करून मुद्रणप्रत तयार करण्याचे मंडळाने ठरविले आणि ही जबाबदारी माझ्यावर सोपविली.

ठरल्याप्रमाणे या चार खंडांपैकी पहिल्या खंडाचे काम पूर्ण झाले असून दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडांच्या कामाची जुळणी सुरू आहे. शक्यतो बदल न करण्याचे धोरण असले तरी काही महत्त्वाच्या सुधारणा करणे अपरिहार्य होते. त्या सुधारणांचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे–

१. या प्रकल्पाचे टंकलेखन १९९५–९६मध्ये पूर्ण झाले. शब्दांच्या निवडीचे आणि नोंदींचे काम त्या आधीच स्थगित झाले होते. या पंधरा वर्षांच्या काळात मराठीचे आणि काही बोलींचे कोश प्रसिद्ध झाले आहेत. काही जुन्या कोशांच्या सुधारित आवृत्त्याही प्रकाशित झाल्या आहेत. या कोशांतून काही नव्या शब्दांची उपलब्धी लक्षात घेऊन त्यांची भर प्रस्तुत खंडांत घालणे आवश्यक होते. विशेषत: 'अभिनव मराठी–मराठी शब्दकोश (सं. द. ह. अग्निहोत्री, व्हीनस प्र.), 'प्राचीन मराठी शब्दकोश' (सं. तुळपुळे फेल्डहोऊस, पॉप्युलर प्र.), शब्दरत्नाकर (वा.गो. आपटे–ह. अ. भावे, वरदा प्र.), ऐतिहासिक शब्दकोश (सं. य.न. केळकर, डायमंड प्र.), राज्यकोश (राज्यव्यवहार कोश. सं. अ. द. मराठे, डायमंड प्र.), झाडी बोलीचा शब्दकोश (सं. हरिश्चंद्र बोरकर, विजय प्रकाशन, नागपूर), लेवा गणबोली कोश (सं. नि. रा. पाटील) इ. कोशांचा त्या दृष्टीने उपयोग केला आहे. (पुढील काळात उपलब्ध होणाऱ्या शब्दसंग्रहातून योग्य शब्दांची निवड करून पुरवणी खंड तयार करण्याची योजना आहे.)

२. पूर्वीच्या संपादनात तत्सम इकारान्त–उकारान्त शब्द, शुद्धलेखनाच्या नियमांनुसार दीर्घांत स्वीकारून, तदनुसार क्रमाने समाविष्ट केले होते. शासनाने प्रसिद्ध केलेल्या नियमावलीत असे शब्द ऱ्हस्वान्त समजून कोशात नोंदी कराव्यात, असा स्पष्ट निर्देश आहे. त्याला अनुसरून पूर्वसंपादित कोशातील क्रमात बदल केला आहे.

३. या संपादनातील बहुतांश नोंदी दाते–कर्वे यांच्या महाराष्ट्र कोशातून जशाच्या तशा घेतल्या आहेत. कोशकार्याच्या संदर्भात असे

ऋण अपरिहार्य असते. दाते–कर्वे यांचे लेखन विशेषत: ऱ्हस्वदीर्घाच्या आणि वाक्यरचनेच्या बाबतीत, काहीसे जुन्या वळणाचे आहे. कालानुरूप त्यावर संपादनसंस्कार झालेले नाहीत. पुन:संपादनात काही ठिकाणी असे संस्कार केले आहेत.

४. प्रस्तुत संपादनात काही शब्दांचे लेखन प्रामादिक आहे. काही नोंदी चुकीच्या आहेत. विशेषत: प्राचीन 'ह य व' कारान्त मराठी पुल्लिंगी शब्दांचे ओकारान्त असे लेखन (उदा. उणावो) नोंदीत आलेले आहे. त्यामुळे अकारण द्विरुक्तीही होते. अशा नोंदी गाळल्या आहेत.

५. वाच्यार्थाशिवाय अधिक अर्थ व्यक्त न करणाऱ्या सामासिक शब्दांची नोंद आवश्यक नसते. अशा काही नोंदी गाळल्या आहेत. मंडळाचे धोरण लक्षात घेऊन ही किंवा अशी गाळागाळ मर्यादित ठेवली आहे. पुढील खंडांत हे धोरण काटेकोरपणे पाळले आहे.

६. विशेष लक्षणार्थ किंवा व्यापक अर्थ नसलेली विशेषनामे गाळलेली आहेत. त्यांचा परिशिष्टात विचार करता येईल. पूर्वसंपादकांच्या धोरणास अनुसरूनच ही सुधारणा केलेली आहे.

७. व्याकरण, व्युत्पत्ती यांच्यात फारसा बदल केलेला नाही. व्युत्पत्तींच्या संदर्भात, तज्ज्ञांच्या साह्याने कानडी, अरबी, फार्शी या व्युत्पत्तीत थोडीशी भर टाकली आहे.

८. प्राचीन मराठीतील शब्दांची अनियमित वैकल्पिक रूपे आणि बोलींतील उच्चारी पर्यायी रूपे यांच्या समावेशामुळे शब्दनोंदीमध्ये द्विरुक्ती–त्रिरुक्ती संभवते. शब्दगळ करताना त्याचाही विचार केला आहे. आवश्यक त्या ठिकाणी तसे जाड मुद्रेत सूचितही केले आहे.

९. काही वनस्पती, पशुपक्षी, जलचर इत्यादींचे अनेक प्रकार, जाती असतात. प्रस्तुत कोशामध्ये, महाराष्ट्र कोशाच्या आधारे, माशांच्या बहुतेक सर्व प्रकारांच्या नोंदी घेतल्या आहेत. अभ्यासकांमध्ये यासंबंधी एकमत नसल्यामुळे आम्हीही त्या नोंदी तशाच ठेवल्या आहेत.

१०. पूर्वसंपादनातच आधी दिलेले शब्दांचे सामान्यरूप, अनेकवचनी रूप नंतर काढून टाकलेले आहे.

११. वर्णानुक्रमीत बदल केलेला नाही. प्रा. अशोक केळकर यांनी 'वैखरी' ग्रंथात सुचविलेला वर्णक्रम येथे स्वीकारला आहे.

उच्चाराबाबतीत थोडेसे

मंडळाच्या बैठकीत ठरल्यानुसार मराठी शब्दकोशा'च्या पूर्वसंपादनातील 'उच्चार' गाळले आहेत. लेखन आणि उच्चार यांच्यात फरक असला किंवा उच्चारासंबंधी अनियमितता असली तर कोशात 'उच्चार' देण्याची आवश्यकता असते. मराठी भाषकांची प्रवृत्ती आणि मराठी भाषेची प्रकृती लक्षात घेऊन मराठी वर्णोच्चारासंबंधी काही निश्चित नियम निर्धारित करता येतात.

'उच्चार' दर्शविणे हे 'आदर्श' कोशाचे लक्षण असले तरी 'प्रत्यक्षात'त त्याचा उपयोग आहे का हा प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. 'उच्चार' हा श्रवणप्रत्ययी म्हणजे कानाचा विषय. खरे तर तो त्याच पद्धतीने शिकता येतो. कोशातील 'शब्द' हा डोळ्यांचा विषय. अडलेला शब्द कोशात 'पाहावा' लागतो. शिवाय 'एक नेम ना उच्चारी'हे सूत्रही महत्त्वाचे ठरावे. 'उच्चारा'ला देश–काल–परिस्थितीचेही बंधन असते. यादवकालीन किंवा बहामनी कालीन शब्दांचे उच्चार आज कसे ठरविणार? सामान्यरूपामुळे मूळ शब्दाचा उच्चारही बदलतो. 'उच्चार' हा शब्दकोशाचा महत्त्वाचा विशेष ठरू नये हा या विवेचनाचा उद्देश. 'या अभिनव मराठी – मराठी कोशात शब्दाचे प्रचलित प्रमाण उच्चार देण्याचा जो माझा महत्त्वाचा विचार होता, त्याला (रा. श्री. जोग, प्र. न. जोशी, डॉ. मु. ग. पानसे, श्रीपाद जोशी, गं. बा. सरदार यांचा) पाठिंबा मिळाला नाही.' – प्रस्ता. द. ह. अग्निहोत्री. या विधानावरून अभ्यासकांचा दृष्टिकोण लक्षात यावा.

***

पूर्वसंपादित दुसऱ्या व तिसऱ्या खंडांचे काम लवकर पूर्ण करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. या खंडांच्या सुधारित संपादनात साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या सूचना लक्षात घेऊन तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाधारे अधिक काटेकोरपणा आणण्याकडे लक्ष दिले आहे.

प्रस्तुत खंडाच्या पुन:संपादनात सहयोगी संपादक म्हणून श्रीमती पूर्णिमा लिखिते व डॉ. अरुण प्रभुणे (पुणे) हे पूर्णवेळ कार्यरत आहेत. या संपादनकार्यात डॉ. मुहंमद आझम (नगर) व कु. योगिता अत्तरदे (पुणे) यांचा सहभाग आहे. कन्नड शब्दांच्या संदर्भात प्रसिद्ध कन्नड संशोधक श्री. रं. शा. लोकापुर यांचे सहकार्य आणि प्रसिद्ध कोशतज्ज्ञ डॉ. प्रमोद तलगेरी, श्रीमती सत्त्वशीला सामंत व डॉ. लीला गोविलकर यांचे मार्गदर्शन या जमेच्या बाजू उल्लेखनीय आहेत.

संदर्भसूची, शब्दनिवड, प्राथमिक मुद्रिते इ. आनुषंगिक कामे श्रीमती जयश्री बागाईतकर, वृंदा धारप, अनघा दळवी ह्या अंशकालिक सहकाऱ्यांच्या मदतीने पूर्ण झाली आहेत. संदर्भसूची तयार करताना काही अडचणी उपस्थित झाल्या. बहुतेक संदर्भ महाराष्ट्र कोशातील आहेत. त्यातील काही संदर्भवाक्यांपुढे ग्रंथनामनिर्देश वा त्याचा संक्षेप दिलेला नाही. संक्षेप असल्यास संदर्भसूचीमध्ये ग्रंथाचा उल्लेख नाही. प्रस्तुत खंडांच्या संपादनात नव्याने उपयोगात आणलेल्या ग्रंथनामांचे संक्षेप आहेत. पण त्या ग्रंथाची सूची उपलब्ध होऊ शकली नाही. क्वचित एका संक्षेपाची दोन ग्रंथनामे किंवा एका ग्रंथनामाचे दोन संक्षेप असेही घडले आहे. या सूचीत आणखी काही ग्रंथनामे व त्यांचे संक्षेप

यांची भर पडणार आहे. ही सूची पुढील खंडात समाविष्ट करण्यात येणार आहे.

मंडळाचे अध्यक्ष श्री. मधुमंगेश कर्णिक यांचे आश्वासन प्रोत्साहन, सचिव सौ. गौरी देशमुख व त्यांचे सहकारी श्री. उ. बा. सूर्यवंशी, श्री. संख्ये के. एल. इ यांची प्रेरक कार्यशैली, फोटोझिंको शासकीय मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. रू. दि. मोरे व त्यांचे सहकारी यांचे काळ कामवेगाचे अचूक गणित यामुळे सरकारी काम 'असरकारी' झाल्याचे प्रत्ययास यावे.

प्रस्तुत खंडाची संगणकीय अक्षरजुळणी 'शब्दमाधुरी'च्या संचालिका सौ. चेतना वडके यांची आहे. मुळातच मूळ प्रतीचे टंकलेखन अतिशय अस्पष्ट, खाडाखोड केलेले असे असताना त्यांनी – मोठ्या चिकाटीने, परिश्रमाने हे काम केले. विद्युद्वारनियमनामुळेही कामाचा उरक मनासारखा होत नव्हता. मराठी शब्दकोश म्हणजे मराठी भाषेची सेवा या धारणेमुळे न कंटाळता, त्यांनी व त्यांच्या सहकारी भगिनींनी हे काम पूर्ण केले. एवढेच नव्हे, तर पुढील दोन्ही खंडांच्या कामासही प्रारंभ केला.

पुढील कामाची योजना

प्रस्तुत तीन खंडांनंतरचे पुढील काम संपूर्णपणे नव्याने सुरु करण्याची योजनाही कार्यान्वित झालेली आहे. त्यासाठी अनेक अभ्यासकांचे अपेक्षित सहकार्य मिळत आहे. पूर्वसंपादकांनी म्हटल्याप्रमाणे 'स्थल, काल आणि विषय' या त्रिविध कसोटीवर प्रातिनिधिक स्वरूपात नव्या पुस्तकांची निवड करून त्यातील नवोपलब्ध शब्दांचा समावेश करण्यात येणार आहे. शब्दनिवडीची पुढीलप्रमाणे योजना केली असली तरी कार्यव्याप्ती लक्षात घेता आणखी काही अभ्यासकांची आवश्यकता आहे–

१. दलित वाङ्मय – प्रा. डॉ. सुखदेव ढाणके (अमरावती), डॉ. विनायक त्रिपत्तीवार (धामणगाव रेल्वे.); वऱ्हाडी इ. – प्रा. डॉ. काशिनाथ बऱ्हाटे, प्राचार्य डॉ. आनंद डुडूल (परतवाडा); अहिराणी इ. – श्री. कृष्णा पाटील (अमळनेर), श्री. नि. रा. पाटील (डोंबिवली); गंगथडी (मराठवाडी) – डॉ. धुंडिराज कहाळेकर (समन्वयक, मराठवाडी बोलीचे अभ्यास केंद्र, गणेश वाचनालय), व त्यांचे सहकारी इ. (परभणी); कोकणी इ.– डॉ. बाळकृष्ण लळीत (शिरूर); प्राचीन मराठी– डॉ. मीरा गरूड–(परभणी); तंजावरी, आरे मराठी – प्रा. भगवंत क्षीरसागर (नांदेड); ग्रामीण इ. – प्रा. सुधाकर बोरसे (नाशिक), श्री. विठ्ठल बापूजी ठोंबरे (पुणे); जुनी नियतकालिके – डॉ. प्रदीप कर्णिक (मुंबई). या यादीत आणखी काही विषय आणि अभ्यासक यांच्या नावांची भर पडणार आहे.

पूर्वीच्या संपादकांनी स्वीकारलेले धोरण स्पष्ट व्हावे यासाठी त्यांनी त्या वेळी लिहून ठेवलेले ' प्रास्ताविक ' पुढे दिले आहे. या पुढील संपादनातही सर्वसाधारणपणे ह्या धोरणाचा स्वीकार केला आहे.

म. सा. प. (आंध्र प्रदेश) सुवर्ण महोत्सवी सोहळ्यात प्रबोधन चळवळीचे जाणते भाष्यकार डॉ. भा. ल. भोळे यांनी व्यक्त केलेल्या 'भाषेला ज्ञानभाषा करण्यासाठी जे कोशवाङ्मय तयार केले जाते किंवा ज्या परिभाषा घडविल्या जातात त्या समाजाकडून किती प्रमाणात वापरल्या जातात हे अधिक महत्त्वाचे असते. भाषेचा विचार समाजाला वगळून करता येत नाही कारण भाषा ही समाजजीवनाचे अविभाज्य अंग असते. जनसामान्यांची भाषा आणि ग्रांथिक व्यवहाराची भाषा यांत भिन्नत्व असले तरी त्याचबरोबर परस्पर पोषकत्व असणेही अत्यंत आवश्यक असते. या दृष्टीने केतकर ज्याचं वर्णन 'अशिष्ट वाङ्मयाचे शिष्टीकरण' असे करतात ती प्रक्रिया सुरू राहणं गरजेचं असतं.' या अपेक्षेला योग्य प्रतिसाद मिळणे हेच या कोशकार्याचे 'सार्थ' फलित.

– रामदास डांगे
संपादनप्रमुख

प्रास्ताविक

शब्दकोश हे भाषेच्या व साहित्याच्या अभ्यासाचे एक प्रमुख साधन आहे. मराठी भाषेतील शब्दकोशपरंपरा फार उज्ज्वल नसली तरी अगदी दुर्लक्षणीय नाही. १८२९च्या जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत यांच्या नेतृत्त्वाखाली तयार झालेल्या कोशानंतर व मोल्सवर्थच्या १८५७ साली प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या दुसऱ्या आवृत्तीनंतर दाते–कर्वे यांच्या महाराष्ट्र शब्दकोशाचा पहिला खंड १९३२ मध्ये प्रसिद्ध होईपावेतो नाव घेण्यासारखा कोश मराठीत झाला नाही. श्री. वा. गो. आपटे यांचा शब्दरत्नाकर व श्री. विद्याधर वामन भिडे यांचा सरस्वती कोश असे दोन कोश काय ते उल्लेखनीय दिसतात, पण हे दोन्ही कोश शब्दसंग्रह व कोशरचना या दोन्ही दृष्टींनी मोल्सवर्थ कोश किंवा महाराष्ट्र शब्दकोश यांची बरोबरी करू शकत नाहीत. शब्दकोशाचे एकभाषिक, द्वैभाषिक, विशिष्टकालिक, प्रादेशिक, पारिभाषिक, विशिष्टलेखकनिष्ठ असे अनेक प्रकार संभवतात. ऐतिहासिक शब्दकोश, फारसी मराठी कोश, ज्ञानेश्वरी शब्दभांडार, शासनाने, साहित्य संस्कृती मंडळाने व विद्यापीठांनी प्रसिद्ध केलेले परिभाषा कोश यासारखे काही कोश या सदरात मोडतात. यापैकी बरेच कोश द्वैभाषिक असून एकभाषिक कोशांची संख्या अगदीच तुटपुंजी आहे. म्हणून एक परिपूर्ण एकभाषिक कोश करणाऱ्या आजच्या कोशकाराला मोल्सवर्थ कोश व महाराष्ट्र शब्दकोश यांचा विचार अपरिहार्यपणे करावा लागतो. ह्या दोन्ही कोशांची रचना करताना त्या त्या वेळी उपलब्ध असलेल्या साधनसामग्रीचा भरपूर उपयोग या कोशकारांनी केल्यासारखा दिसतो. निरनिराळ्या ठिकाणी माणसे पाठवून किंवा निरनिराळ्या संस्थांची मदत घेऊन ही शब्दसंपत्ती एकत्र केली आहे. त्या त्या वेळी उपलब्ध असलेल्या साहित्याचाही त्यांनी शब्दसंकलनासाठी उपयोग केला आहे हे निराळे सांगावयास नको. प्रस्तुत कोशाचे स्वरूप व व्याप्ती काय असावी यासंबंधी १९७४ साली प्रसिद्ध केलेल्या परिचय पुस्तिकेतील पुढील परिच्छेद महत्त्वाचा आहे. ''एकाच शब्दकोशात साहित्याच्या प्रारंभ कालापासून आजपर्यंतचे आणि भिन्न भिन्न प्रदेशात व लोकसमूहात वापरले जाणारे शब्द एकत्र देण्यात आलेले असतात. त्यामुळे त्यांची उपयुक्तता निश्चित वाढते पण त्याचे स्वरूप मात्र अनिश्चित होते. प्रमाणभाषा व बोली यांचे स्वतंत्र कोश करण्याची शक्यता जोपर्यंत दृष्टिपथात नाही तोपर्यंत अशा प्रकारचे कोश होणेच अपरिहार्य आहे... शब्दसंख्येच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शब्दकोशातील सामग्री विपुल आहे... काही महत्त्वाच्या उणिवाही आहेत, मुद्रणदोष आहेत, अनेकवेळा संदर्भाच्या जागी शब्द सापडत नाही, अर्थ देण्यात कच्चेपणा आहे... आज हा कोश अत्यंत दुर्मिळ झाल्यामुळे तसेच मध्यंतरीच्या काळात मराठी शब्दसंपत्तीत फार मोठी भर पडलेली असल्यामुळे नव्या कोशाची फार मोठी आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.''

प्रस्तुत कोशाची आखणी करताना वरील धोरण सर्वसाधारपणे अवलंबिण्यात आले आहे. तसेच महाराष्ट्र शब्दकोशातील वरील त्रुटीही लक्षात घेतल्या आहेत. नवा कोशकार हा अगोदर झालेल्या कोशांच्या आधारेच पुढील कोशांची रचना करू शकतो. नव्या कोशकारास काही शब्द अपरिचित व दुर्मिळ वाटणे शक्य असते. संपूर्ण साहित्याचे अवलोकन कोणाही एक कोशकारास शक्य नसते म्हणून त्याला अगोदरचे कोश प्रमाण मानावे लागतात. प्रस्तुत कोशाची रचना करताना वरील मार्गदर्शक सूत्राचेही विवेकपूर्वक व विश्लेषक बुद्धीने अनुसरण केले आहे. प्रस्तुत कोशात, मोल्सवर्थ व महाराष्ट्र शब्दकोश या दोन कोशांतील सर्व शब्दांचा तसेच सरस्वती कोश, शब्दरत्नाकर, ज्ञानेश्वरी शब्दभांडार, ऐतिहासिक कोश इ. शब्दकोशातील शब्दसामग्रीचाही विचार केला आहे. या कोशांबरोबरच शासनाने व विद्यापीठांनी प्रसिद्ध केलेले परिभाषाकोशही शब्दसंकलनासाठी उपयोगात आणले आहेत. शासनाने प्रसिद्ध केलेल्या शासन व्यवहार कोशांतील शेकडो नवे शब्द वृत्तपत्रांतून व इतर लेखनांतून सरसहा वापरले जात आहेत. विधानमंडळात येणाऱ्या सर्व कामकाजात या शब्दसंग्रहाचा आज वापर होत आहे. या नव्या शब्दांनी मराठीत आता चांगलेच मूळ धरले आहे. याशिवाय अनेक शास्त्रीय व तांत्रिक शब्दांचाही या कोशात समावेश करण्यात आला आहे. त्या त्या विषयांच्या परिभाषाकोशांतून या शब्दांची तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने निवड करण्यात आली असून त्यांचे अर्थही तज्ज्ञांकडून तपासून घेण्यात आले आहेत. हे तज्ज्ञ आपल्या विषयांवर मराठी लेखन करणारे तसेच ते विषय महाविद्यालयांतून मराठीतून शिकविणारे असेच निवडण्यात आले आहेत. या पारिभाषिक संज्ञा तद्विषयक लेखनात प्रयुक्त होत असून त्यांचा वापर हळूहळू पण निश्चितपणे वाढत आहे हे यावरून उघड दिसते. असे पारिभाषिक शब्द व त्यांचे अर्थ अनेक सर्वसामान्य वाचकांना कदाचित तितकेसे सुबोध वाटणार नाहीत; परंतु त्या विषयांतील अभ्यासकांना त्यांचा निश्चित उपयोग होईल या भूमिकेतून त्यांचा समावेश या कोशात केला आहे. शासकीय कामकाज, न्यायदान, व्यापारउदीम इ. व्यवहारांत वापरले जाणारे शब्द तसेच निरनिराळ्या शास्त्रीय व तांत्रिक विषयांतील संज्ञा हे या कोशाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

या कोशसाहित्याबरोबरच कोशकार्यालयाने गेल्या आठ–दहा वर्षांत वाचलेल्या सुमारे ७०० पुस्तकांतील शब्दांचाही यात समावेश आहे. स्थल, काल व विषय या त्रिविध कसोटीवर प्रातिनिधिक स्वरूपात या पुस्तकांची निवड करण्यात आली आहे. त्यामुळे या पुस्तकांमधून उपलब्ध झालेला शब्दसंग्रह विपुल व विविध प्रकारचा आहे. तात्त्विक व सैद्धान्तिक चर्चा करणाऱ्या ग्रंथांपासून सामान्य वाचकांकरिता सोप्या भाषेत ज्ञानविज्ञान समजावून सांगणाऱ्या पुस्तकांपर्यंत वा. म. जोशी, श्री. म. माटे, सावरकर यांसारख्या धुरंधर लेखकांपासून श्री. ना. पेंडसे, तेंडुलकर, दळवी या

आजच्या अव्वल दर्जाच्या लेखकांपर्यंत अनेकांचा यात समावेश आहे. स्वातंत्र्याच्या काळात शिक्षणाची वाढ झपाट्याने झाल्यामुळे, सर्व सामाजिक स्तरांतून आज नवा लेखकवर्ग पुढे येत आहे. त्यांच्या व्यथा, वेदना त्यांच्या कृतींतून त्यांनी समर्थपणे व्यक्त केल्या आहेत. पांढरपेशा वर्गाला अपरिचित असलेले लोकजीवन जसे दाहकपणे त्यातून व्यक्त झाले आहे. तसेच त्या निमित्ताने आजवर कोशात समाविष्ट न झालेल्या अनेक अन्वर्थक शब्दांचीही मराठीच्या कोषागारात भर पडली आहे. ग्रामीण व दलित लेखकांचा यात प्रामुख्याने समावेश आहे. ही निवड करताना मराठीच्या भौगोलिक चतु:सीमांचीही दखल घेण्यात आली आहे. कोकण, देश, विदर्भ, मराठवाडा या सर्व भागांतील लेखकांच्या पुस्तकांचे जाणीवपूर्वक वाचन करण्यात आले आहे.

ललित साहित्यातील शब्द कोशात घ्यावेत की नाहीत असाही एक प्रश्न उपस्थित केला जातो. एखादी साहित्यकृती रसिकाला जशी प्रतीत होईल तशी त्यातील शब्दसंहितेची अर्थछटाही बदलण्याचा संभव असतो, हे खरे असले तरी हे कवितेच्या बाबतीत जितके खरे आहे तितके काव्येतर साहित्याबद्दल म्हणता येणार नाही. काव्यातही दीर्घकाव्यात हा संभव कमी. प्रायोगिक कथा, काव्य, नाट्य व अतिशय आत्मकेंद्रित लेखकांच्या लेखनाबद्दल फार तर असे म्हणता येईल. या साहित्यातही संदर्भाप्रमाणे ज्यांचा अर्थ बदलणार नाही असे अनेक शब्द असू शकतात म्हणून ललित साहित्याला कोशाच्या कार्यक्षेत्रापासून दूर ठेवणे बरोबर होणार नाही. सर्व शब्द हे वस्तुत: ध्वनिचिन्हेच असतात. वस्तू व कल्पना यांची त्यांच्याशी सांगड घालणे म्हणजेच अर्थनिष्पत्ती. बव्हंश शब्दांचा अर्थ या प्रक्रियेतून लावता येईल असे वाटते. काही लेखक एका विशिष्ट अभिनिवेशाने व हव्यासाने स्वत: घडवलेले शब्द आपल्या साहित्यात वापरताना दिसतात. अशा शब्दांपैकी जे शब्द रूढ होतात त्यांनाच भाषेत कोशातही स्थान मिळते. अगदी व्यक्तिविशिष्ट अशा शब्दांना कोशात स्थान देण्याची जरूरी नसावी.

बोली भाषांतील शब्दांचा याप्रकारच्या बृहत् शब्दकोशात समावेश करावा की नाही हाही वादाचा विषय होऊ शकतो. मराठीच्या बोली संपन्न असल्या तरी वऱ्हाडी नागपुरीसारखा एखादा अपवाद सोडल्यास इतर बोलींचे कोश तयार झालेले नाहीत. बोली भाषांत लेखन करणारांची संख्या मात्र मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. बोली भाषांत कै. बहिणाबाई चौधरी, बोरकर यांच्यासारख्या प्रतिभावंतांनी कविता लेखन केलेले असून आज नव्या जोमाने ही प्रक्रिया सुरू झालेली दिसते. या सर्व गोष्टींमुळे बोलभाषेतील व बोलीभाषेतील शब्दांचा प्रमाणभाषेतील वावर वाढला आहे. ही प्रक्रिया भाषेच्या समृद्धीला उपकारक असून तिची अभिव्यक्तिक्षमताही यामुळे वाढणार आहे. अशा परिस्थितीत लिखित साहित्यात आलेले हे शब्दभांडार या कोशाच्या कक्षेतून वगळणे इष्ट ठरणार नाही. या कारणामुळे महाराष्ट्र शब्दकोशात आलेले व कंसात त्या त्या बोलीचे वा ज्या भागात ते बोलले जातात त्या भागांचे नामाभिधान वागवणारे शब्द तसेच ठेवण्यात आले आहेत. ग्रामीण व बोली भाषेतील पुस्तके आता पाठ्यक्रमातही समाविष्ट झालेली आहेत. त्यातील शब्दभांडाराला शब्दकोशात प्रवेश नाकारणे इष्ट ठरणार नाही. हा शब्दकोश ग्रामीण व बोली भाषांतील शब्दांमुळे विद्यार्थ्यांच्या व अध्यापकवर्गाच्याही उपयोगी पडेल असा विश्वास वाटतो.

याशिवाय मराठी भाषेचे प्रमाणित स्वरूप कोणते यासंबंधी ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार होऊ शकतो. शुद्ध किंवा प्रमाणित शब्दांचे स्वरूप वैकल्पिक वा बदलणारे असते. प्रदेशपरत्वे, कालभेदाने आणि मान्य ग्रंथकारांच्या धारणेप्रमाणेही शब्दांचे प्रमाणित वा अप्रमाणित स्वरूप सापेक्षतयाच ठरते. विशेष महत्त्वाचे साहित्य उदा. निबंध, संशोधनपर लेख, ललित व वैचारिक लेखन करताना लेखक नवेनवे शब्द वा वाक्प्रयोग घडवतो वा स्वीकारतो. तो उपभाषा, स्थानिक लकबी, बोली वा परभाषेतील शब्द यांचाही उपयोग करतो. त्यामुळे अप्रमाणित समजले जाणारे शब्द वा वाक्प्रयोग प्रमाणित बनू लागतात. जिवंत भाषेची ही रीत असून त्यामुळेच तिचा विकास होतो.

कोशाचा आवाका हा केवळ लिखित वा ग्रंथगत भाषेपुरताच मर्यादित ठेवावा की निरनिराळ्या स्तरांवर व निरनिराळ्या प्रदेशांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषेचे वेगळेपण व वैशिष्ट्ये यात प्रतिबिंबित व्हावीत याचा विचार करणेही अशा कोशांच्या बाबतीत आवश्यक ठरते. बोलली जाणारी भाषा हे भाषेचे जिवंत स्वरूप आहे म्हणून तिचा विचार आवश्यक असला तरी आपल्या हाताशी असलेल्या साधनसामग्रीचा तसाच अन्य मर्यादांचा विचारही क्रमप्राप्त आहे. तूर्त तरी बोलीभाषेतील व बोलभाषेतील जी शब्दसामग्री लिखित साहित्यामधून उपलब्ध आहे तिचाच विचार करणे अनिवार्य आहे.

अरबी, फारसी तसेच इंग्रजी व इतर पाश्चात्त्य भाषांतील शब्दांचा व कन्नड, तेलगु, गुजराती, उर्दू आदी भाषांतील शब्दांचाही तारतम्याने या कोशात समावेश केला आहे. इतिहास कालात मुसलमानी सत्तेमुळे, फारसी शब्दांचा पत्रव्यवहारात प्राचुर्याने उपयोग होऊ लागला. बखरकारांच्या लेखनात व शाहिरांच्या लावण्यापोवाड्यांतही हजारो फारसी शब्द वापरले गेले. यांतील शेकडो शब्द मराठी भाषेत इतके एकजीव झालेले आहेत की ते फारसी आहेत ही वस्तुस्थिती केवळ विचक्षण अभ्यासकांनाच कळू शकेल. राज्यकारभार, कायदेकानू, पत्रव्यवहार इत्यादींमध्ये प्रयुक्त होणारे शेकडो शब्द मात्र आज व्यवहारातून पूर्णतया गेले आहेत. इतिहासाच्या अभ्यासकांची तसेच बखरी–लावण्या–पोवाडे यांचा अभ्यास करणाऱ्यांची सोय करण्याच्या दृष्टीने अशा शब्दांचा अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेत अरबी, तुर्की, फारसी या भाषांतील शब्दांचा प्रवेश फारसीद्वाराच झालेला असल्यामुळे व्युत्पत्ती देताना त्यांची फारसी अशीच नोंद केली आहे. हिंदी सिनेमा व शेरोशायरीचा वाढता षौक या मार्गांनीही अशा शब्दांची आवक खूपच वाढली आहे. त्यामुळे त्यांची दखल घेणे क्रमप्राप्त झाले आहे.

हिंदी, गुजराती, मराठी या सर्वांचा मूलस्रोत एकच आहे. या भाषांची परस्परसमीपता आणि सांस्कृतिक एकता यामुळे प्राचीन काळापासून त्या

सर्वांशी मराठीची शाब्दिक देवाणघेवाण चालू आहे. त्यात हिंदी व मराठी या एकाच लिपीत लिहिता जात असल्याने व हिंदी केंद्रशासनाची राजभाषा झाल्यामुळे अलीकडील काळात तिचा मराठीवरील प्रभाव वाढत आहे. अतिथी, समारोह, संपन्न होणे असे अनेक शब्द या संदर्भात सांगता येतील. या शब्दांचे अनुसंधान राखणे कोशकाराचे कामच आहे. कन्नड, तेलगु या मराठीच्या दक्षिणेकडील भाषाभगिनी. यांपैकी कन्नडचा व मराठीचा संपर्क फार जुना. धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात विठ्ठलभक्तीच्या तसेच नागर व जानपद जीवनाच्या अनेक आविष्कारांतून कन्नडची मराठीवरील छाप सुस्पष्टपणे दिसून येते.

गेल्या शंभर सवाशे वर्षांपासून इंग्रजीचा एकछत्री अंमल सर्व भारतीय भाषांवर अविच्छिन्नपणे चालू आहे. तत्पूर्वी पोर्तुगीज भाषेनेही काही काळ आपला पगडा मराठीवर बसविला होता. पोर्तुगीज भाषेतील अननस, काजू, फालतू, घमेले, पगार यासारख्या अनेक शब्दांतून त्याचे प्रतिबिंब दिसून येते. अर्थात इंग्रजीच्या तुलनेने मराठीत आलेले पोर्तुगीज शब्द नगण्य म्हटले पाहिजेत. स्वातंत्र्यात्तर काळात इंग्रजीचा प्रभाव कमी होईल व भारतीय भाषांचे अधिराज्य सर्व क्षेत्रात प्रस्थापित होईल अशी अपेक्षा होती. निकटच्या भविष्यकाळात तरी ही शक्यता दिसत नाही. त्याची इष्टानिष्टता ही कोशकाराच्या चिंतेचा किंवा चिंतनाचा विषय असण्याचे कारण नाही. एक वस्तुस्थिती म्हणून या गोष्टीकडे पाहणे त्याला भाग आहे. आक्ट, पुरसिस्, रुळी यासारख्या मूळ इंग्रजी ध्वनिरूप हरवलेल्या शब्दांपासून फोन, रेडिओ, टेबल, सायकल, कोट, पँट, पावडर, कुकर यासारख्या नित्य व्यवहारात असलेल्या हजारो इंग्रजी शब्दांची दखल कोशकाराला घ्यावीच लागेल. ललित साहित्यातील संवादातून येणारे व नित्य वापरले जाणारे थँक यू, गुड मॉर्निंग, प्लीज, ओके यासारखे शब्द मात्र वगळण्यात आले आहेत. ब्रिटिश राजवटीमुळे व पाश्चात्त्य संस्कृतीच्या संपर्काने आपला सर्व जीवनक्रम बदलून गेला आहे. आजची राज्यपद्धती, शिक्षणपद्धती येथपासून तो दैनंदिन व्यवहार व आचारविचार येथपर्यंत सर्वच पालटले आहे. पाश्चात्त्य संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी ख्यातनाम ग्रंथकारांनीही इंग्रजी शब्दांचा आश्रय घेतलेला दिसतो. इलेक्शन, कौन्सिल, म्युनिसिपालिटी, बोर्ड, प्रिन्सिपल, कोर्ट, गव्हर्नर, प्रोफेसर, कलेक्टर, कमिशनर यासारखे अनेक शब्द या लेखकांनी सर्रास वापरलेले दिसतात. यासारख्या शब्दांचे पर्यायी शब्द आज रूढ असले तरी लेखनव्यवहारातील त्यांच्या सार्वत्रिक वापरामुळे त्यांना कोशात स्थान द्यावे लागेल.

संस्कृत ही मराठीचीच नव्हे तर जवळ जवळ भारतीय भाषांची गंगोत्री. आधुनिक विचार व संकल्पना व्यक्त करण्याकरिता अनेक नव्या शब्दांची जडणघडण अव्वल इंग्रजीपासून आजपर्यंतच्या अनेक विचारवंतांना करावी लागली. ती त्यांनी संस्कृतच्या आश्रयानेच केली. असे शेकडो शब्द आज मराठीत रूढ झाले आहेत. या सर्व संस्कृतोद्‌भव शब्दांचा व पंडित कवींच्या काव्यांतील संस्कृत शब्दांचीही तारतम्याने या कोशात समावेश केला आहे. स्थलनामे व व्यक्तिनामे कोशात देण्यात आलेली नाहीत. त्राटिका, भीम, पानिपत यासारख्या सामान्य नामांप्रमाणे उपयोग होणाऱ्या विशेष नामांचा कोशात समावेश करण्यात आला आहे.

दळवळणाच्या अत्याधुनिक साधनांमुळे सर्व भाषांचा परस्पर संपर्क वाढला आहे. भाषांच्या व भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाला सर्वत्र नवे उधाण आले आहे. निरनिराळ्या विषयांच्या अभ्यासकांना भाषांच्या शास्त्रीय अभ्यासाची गरज वाटू लागली आहे. महाराष्ट्रातील लोकदेवता, महानुभाव संप्रदाय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची दलितोद्धाराची चळवळ, ब्राह्मणेतर चळवळ यासारख्या अनेक प्रश्नांचा व चळवळींचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक पाश्चात्त्य विद्वान मराठी भाषा शिकत आहेत. भारतीय भाषांमधील परस्पर देवघेवही उत्तरोत्तर वाढत आहे. या अन्यभाषिकांनाही या शब्दकोशाचा उपयोग व्हावा यादृष्टीने कोशाची मांडणी करणे, उपयुक्ततेच्या दृष्टीने आवश्यक झाले आहे.

उच्चारदर्शन हा आधुनिक कोशरचनेचा एक अनन्यसाधारण विशेष समजला जातो. निव्वळ मराठी भाषकांचाच विचार केला तरी उच्चाराच्या बाबतीत एकसूत्रता अशी कुठेच दिसत नाही. मराठी भाषेतील ध्वनी, वर्णांचे तोकडे व लांबट उच्चार विशिष्ट शब्दोच्चारण प्रक्रियेत शब्दांवर येणारे आघात, भाषेची एकूण लय व आवाजाचा चढउतार यांबाबत फार अनागोंदी दिसते. आकाशवाणी, दूरदर्शन यांसारख्या प्रभावी संपर्कमाध्यमांद्वारे होणारे मराठी कार्यक्रम पाहिले तरी याची प्रचीती आल्यावाचून राहणार नाही. या विषयांचा शास्त्रशुद्ध विचार करणारे लेखनही मराठीत फारसे नाही. कै. गो. कृ. मोडक, कै. रा. श्री. जोग, डॉ. अशोक केळकर, डॉ. ना. गो. कालेलकर, डॉ. द. ह. अग्निहोत्री इत्यादी नावे या संदर्भात महत्त्वाची आहेत. उच्चारदर्शनाचा विचार या विद्वानांनी केलेला असला तरी तो दाखविणाऱ्या चिन्हांचे प्रमाणीकरण अजून झालेले नाही. प्रत्येकाने आपला स्वतंत्र मार्ग चोखाळलेला दिसतो. उच्चारदर्शनाचा प्रयोग पाठ्यपुस्तक मंडळाने शालेय विद्यार्थ्यांसाठी केलेल्या कोशात व डॉ. अग्निहोत्री यांनी तयार केलेल्या कोशात झालेला आहे; परंतु हे दोन्ही कोश अजूनही मुद्रणावस्थेतच आहेत. प्रस्तुत कोशातील उच्चारदर्शनाचा विचार हे दोन्ही कोश नजरेसमोर ठेवून तसेच समाजातील सुशिक्षित वर्गाचे उच्चार प्रमाण मानून करण्यात आला आहे. वाक्प्रचाराची नोंद मात्र त्याच शब्दाखाली करण्यात आली आहे.

शब्दांचे मूळ रूप देऊन त्यापासून बनलेले साधित शब्द, जोडशब्द इत्यादी त्याच शब्दांच्या पोटात देण्याचा प्रघात आजपर्यंतच्या कोशकारांनी अनुसरलेला दिसतो. जिज्ञासू वाचकाला हवा तो शब्द मिळण्यात त्यामुळे अडचण येते हे लक्षात घेऊन व्युत्पत्तिसिद्ध व रूढ रूपांची तसेच त्या शब्दांच्या वैकल्पिक रूपांची, साधित शब्दांची व जोडशब्दांची नोंद स्वतंत्रपणे जाड ठशात करण्यात आली आहे. वाचकांना कोणतीही नोंद चटकन मिळण्यास ही पद्धत उपयुक्त ठरेल. नवीन कोशरचनेचे हे स्वरूप आता सर्वमान्य झाले आहे.

कोशाकडे वाचक वळतो तो मुख्यत: अर्थासाठी, वाचनाच्या ओघात जे अपरिचित, दुर्बोध, कठीण व सुश्लिष्ट शब्द त्याला आढळतात त्यांचा

खुलासा मिळावा व उपयोगही समजावा या हेतूने. शब्दार्थ सहजगम्य व्हावा म्हणून व शब्दगत संकल्पना सुस्पष्ट व्हावी म्हणून अर्थनिश्चितीच्या बाबतीत सर्व प्रकारची काळजी घेण्यात आली आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन व अव्वल इंग्रजीतील बहुतेक सर्व उपलब्ध साहित्याचा व त्यातील शब्दसामग्रीचा महाराष्ट्र शब्दकोशाने विचार केला आहे. त्यातील सर्व मजकूर आवश्यक तेथे व शक्य तेथे तपासून व संपादित करून या कोशासाठी वापरण्यात आला आहे. जेथे शंका वाटली तेथे इतरत्र शोध घेऊन अर्थ निश्चित करण्यात आले आहेत. कोश–कार्यालयाने वाचलेल्या सुमारे सातशे पुस्तकांतील नवीन शब्दसंग्रहाचीही अर्थलेखनाच्या दृष्टीने काळजीपूर्वक छाननी करण्यात आली आहे. प्राचीन साहित्याच्या विद्वन्मान्य अभ्यासकांनी त्या साहित्याचे संपादन करताना परिशिष्टरूपाने ज्या अर्थसूची दिल्या आहेत त्यांचाही उपयोग करण्यात आला आहे. दलित व ग्रामीण साहित्याच्या बाबतीत जेथे अडचण आली तेथे प्रत्यक्ष लेखकाशी संपर्क साधण्यात येऊन त्यांचा खुलासा प्रमाण मानण्यात आला आहे. शास्त्रीय व तांत्रिक शब्दांसाठी त्या त्या विषयांच्या तज्ज्ञांची मदत घेऊन अर्थ लिहिण्यात आले आहेत. अर्थलेखनाच्या बाबतीत याप्रमाणे सर्व प्रकारे काळजी घेण्यात आली आहे. या सर्व साहित्यिकांचे व तज्ज्ञांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार.

य. शं. कानिटकर
संपादक
मराठी शब्दकोश

वर्णानुक्रम

१. या कोशात स्वीकारलेला वर्णानुक्रम मराठी वर्णमालेतील वर्णांच्या क्रमास अनुसरून ठेवला आहे. म्हणजे आरंभी स्वरमाला ('अ' ते 'औ') व त्यानंतर व्यंजने ('क' ते 'ळ'). मराठी शब्दांत दीर्घ 'ॠ' 'ॡ' कोठेच येत नसल्यामुळे स्वरमालेत त्यांना स्थान दिलेले नाही.

२. ं (अनुस्वार) व : (विसर्ग) यांना स्वतंत्र वर्ण मानलेले नाही. ते स्वरानुवर्ती आहेत. 'अं' हा स्वतंत्र वर्ण मानून त्याला 'औ' नंतरचे स्थान न देता अं= अ+ ं व अ: = अ+: असे मानून त्यांना 'अ' वर्णातच समाविष्ट केलेले आहे. यामुळे अनुस्वारयुक्त वर्ण हा अनुस्वार नसलेल्या त्याच वर्णानंतर येईल. जसे अतल–अंतर; आगपेटी–आंगठी; इनाम–इंधन.

विसर्गयुक्त वर्ण हा त्या वर्णांच्या अनुस्वारयुक्त वर्णानंतर येईल. जसे : अतल – अंतराल–अत:पर; अडचण–अंतरंग–अंत:करण.

३. 'अॅ' व 'ऑ'हे दोन नवीन वर्ण मराठीने स्वीकारले आहेत. त्यांची स्थाने ध्वनिशास्त्रदृष्ट्या अनुक्रमे 'ए' व 'ओ' नंतरची असल्यामुळे वर्णमालेत त्यांना तेथेच स्थान देण्यात आले आहे. जसे : एकटा–ॲटलास–ऐटदार–ओणवा–ऑर्डर–औत.

४. शब्दनोंदीचा वर्णानुक्रम लावताना प्रथम स्वर येतील. नंतर स्वरयुक्त व्यंजने (त्यांच्या बाराखडीतील क्रमाप्रमाणे) त्यानंतर जोडाक्षरे (त्यातील घटकवर्णांच्या वर्णमालेतील क्रमास अनुसरून) येतील. जसे : अरविंद–इनाम–एकटा–ॲटम–ऐरावत–ओढणी–ऑडिटर–औदुंबर–करवत–गोडवा–गोंडवन–ग्रामसेवक–ग्लानी–दालन–दांडगा–द्वारका–क्षमा–ज्ञानदेव.

५. 'ळ' हा स्वतंत्र वर्ण मानला असून वर्णमालेत त्याला 'ह' नंतरचे स्थान दिले आहे.

६. 'क्ष' व 'ज्ञ' ही मुळात जोडाक्षरे असली तरी त्यांच्या दृश्य स्वरूपावरून त्यांचे घटकवर्ण ओळखता येत नाहीत. म्हणून हे दोन वर्ण स्वतंत्र मानून मराठी वर्णमालेत परंपरेने त्यांना दिलेली शेवटची स्थाने या कोशात मान्य करण्यात आली आहेत.

७. शब्दनोंदीतील प्रत्येक अक्षर स्वतंत्र एकक मानून वर्णानुक्रम ठरविला आहे.

८. 'ऋ' युक्त अक्षरे (कृ, गृ, तृ, पृ) ही जोडाक्षरे नव्हेत. 'ऋ' हा स्वर असून त्याचे वर्णमालेतील स्थान 'ऊ' नंतरचे आहे.

९. या वर्णानुक्रम पद्धतीस अनुसरून 'प' या वर्णाने सुरुवात होणाऱ्या अक्षरांचा क्रम पुढीलप्रमाणे राहील :

प– पं – प: – पा – पां – पि – पिं – पु –पुं –पू– पूं – पे – पें– पॅ – पॅं – पै – पैं – पो – पों – पॉ – पॉं – पौ – पौं – प्र – प्रं

उच्चारदर्शन

'अ'चे उच्चार

१. मराठी अकारान्त शब्दातील शेवटचा वर्ण (अ) हा तोकडा किंवा अपूर्ण उच्चारला जातो. हा तोकडा उच्चार त्या अक्षराचा पाय मोडून दाखविला आहे. जसे – बदक्, गवत्, याचक्.

२. मराठी शब्दातील अन्त्य 'अ' चा तोकडा उच्चार करताना त्याच्यामागील (=उपान्त्य) अक्षरातील स्वराचा उच्चार किंचित लांबट केला जातो. हा लांबट उच्चार त्या अक्षराखाली एक आडवी रेघ (–) देऊन दाखवला आहे. जसे – वचन्, आरास्, विष, गुण्, केस्, ऐक्, ओठ्, औत्.

३. दीर्घान्त शब्दातील उपान्त्य 'अ' हा तोकडा उच्चारला जातो, म्हणून उपान्त्य अक्षराचा पाय मोडून दाखविला आहे. जसे–

बस्का, वाच्णे, पोल्के, बाय्को, निसर्डा, थेर्डी.

४. शब्दातील उपान्त्य अक्षर दीर्घ किंवा लांबट उच्चारले जात असेल, तर त्यामागील 'अ' हाही तोकडा उच्चारला जातो; म्हणून त्याचाही पाय मोडून दाखवला आहे. जसे – पर्कर्, साव्कार्

५. उच्चार प्लुत म्हणजे दीर्घापेक्षाही लांबट होत असल्यास तो अवग्रह किंवा द्विखंड चिन्हाने दाखविला आहे. जसे –अगऽ.

६. अकारान्त शब्दांचे अन्त्याक्षर जोडाक्षरे असले किंवा उपान्त्य अक्षर सानुस्वार असले, तर अन्त्य 'अ'चा उच्चार पूर्ण होतो. जसे – पत्र, शिस्त, पक्ष; अंक, भिंत, पेंड. अशा वेळी अन्त्य अ चा उच्चार तोकडा होत नसल्यामुळे उच्चारलेखनात अन्त्याक्षर व्यंजनान्त ठेवलेले नाही. जसे – पत्र; अङ्क, भिस्त, पेण्ड.

अनुस्वाराचे उच्चार

१. मराठीत 'अनुस्वार' म्हणजे नाकातून होणारा खणखणीत उच्चार. हा त्या अक्षरामागे असलेल्या वर्णाच्या डोक्यावर एक टिंब किंवा शीर्षबिंदू देऊन दर्शविला जातो. जसे – अंग, चिंच, गेंद, खोंड.

२. या अनुस्वारापुढे 'क्' ते 'म्' पर्यंतचे म्हणजे पहिल्या पाच वर्गातील कोणतेही व्यंजन आले, तर त्याचा उच्चार व्यंजनाच्या वर्गातील अनुनासिकाने म्हणजे ङ्, ञ, ण्, न्, म् या पंचमवर्णांनी दाखविला जातो. जसे – गंगा (गङ्गा), चंचल (चञ्चल), घंटा (घण्टा), अंध (अन्ध), अंबा (अम्बा).

३. अनुस्वारानंतर य्, र्, ल्, व्, श्, स्, ह्, ज्ञ् हे वर्ण येत असतील तर –

(अ) शिरोबिंदूनंतर य् आल्यास त्याचा उच्चार अनुस्वार + य्,

(आ) शिरोबिंदूनंतर ल् आल्यास त्याचा उच्चार अनुस्वार + ल्,

(इ) शिरोबिंदूनंतर र्, व्, श्, स्, ह्, ज्ञ् आल्यास त्याचा उच्चार अनुस्वार + व् असा होतो व त्याप्रमाणे तो दाखविला आहे. जसे – संयम (संय्यम), संलग्न (संल्लग्न), संरक्षण (संव्रक्षण), संवाद (संव्वाद), संशय (संव्शय), संसार (संव्सार), संहार (संव्हार), संज्ञा (संव्ज्ञा).

४. च्, ज्, झ् या तीन वर्णांचे मराठीत दोन उच्चार होतात. (१) तालव्य व (२) दंततालव्य किंवा दंतमूलीय. जसे – चहा–चमचा, जेवण–जतन, झकास–झगडा. उच्चारातील हा फरक लक्षात यावा म्हणून दंतमूलीय उच्चार दर्शविण्यासाठी त्या वर्णाखाली एक तलबिंदू किंवा नुक्ता दिला आहे. जसे–चमचा, ज़तन, झग़डा. तालव्य उच्चार वेगळ्या चिन्हाने दाखवण्याची गरज नाही. तालव्य वर्णाखाली कोणतेच चिन्ह नसल्यास त्याचा उच्चार तालव्य आहे असे समजावे.

५. अनुस्वारापुढे तालव्य अक्षर असो वा दंतमूलीय अक्षर असो, मराठीत अनुस्वाराचा उच्चार 'न्' असाच होतो, म्हणून तालव्यापूर्वीदेखील हा उच्चार 'ञ्' ऐवजी 'न्' या वर्णाने दाखविला आहे. जसे – चंचल (चन्चल), अंजली (अन्जली), झंझावात (झन्झावात).

आघात – शक्ती, पुण्य, धन्य, विद्या, चिन्ह यांसारख्या जोडाक्षरयुक्त शब्दांचा उच्चार करताना जोडाक्षराच्या मागील अक्षरावर सामान्यत: आघात येतो. उच्चारदर्शन करताना हा आघात किंवा खटका जोडाक्षरातील पहिल्या वर्णाचे द्वित्त करून दाखवले आहे. जसे – पुण्य (पुण्ण्य), विद्या (विद्द्या), चिन्ह (चिन्न्ह)

जोडाक्षरात मुळातच द्वित्त असेल, तर आघात आणखी एका वर्णाने दाखवलेला नाही. उदा. गप्पा, अन्न, पट्टा, मुद्दा.

जोडाक्षरातील महाप्राणयुक्त अक्षराचे द्वित्त करताना आद्य वर्ण अल्पप्राणयुक्त ठेवला आहे :–

विठ्ठल (विट्ठल्). पृथ्वी (पृत्थ्वी), अभ्यस्त (अब्भ्यस्स्त), अख्खा (अक्खा).

विसर्गयुक्त शब्दांबाबत विसर्गाच्या संधिनियमांस अनुसरून उच्चारदर्शन केले आहे.

जसे – अंत:करण (अन्तह्करण्, अन्तक्करण्) अंतर्गळ्, अधप्पात, दुश्शासन्, निर्गमन्, निष्कारण्

शब्दनोंदीतील माहितीचा क्रम

१. कोशात घेतलेला शब्द प्रारंभी जाड ठशात दिला आहे. या शब्दातील एखाद्या अक्षराला पर्यायी अक्षर किंवा अक्षरे रूढ असतील, तर त्यांच्या दोन स्वतंत्र नोंदी केल्या आहेत. पण पर्यायी अक्षरांमुळे बनणारा शब्द अगदी निकटचा असेल, तर पर्यायी अक्षर तेथेच कंसात दिले आहे. जसे – अजमास, (अदमास), प्रगट, (प्रकट). हकि(की)कत.

२. कवि, गुरू यांसारखे तत्सम इकारांत व उकारांत शब्द मराठीत आता दीर्घान्त लिहिले जातात. म्हणून शब्दनोंद अशा ठिकाणी दीर्घान्त केली आहे. मात्र सामासिक शब्दात मुळाप्रमाणे हे शब्द प्रथमपदी ऱ्हस्वान्त होतात हे समजण्यासाठी तत्सम मूळ शब्दाचे ऱ्हस्वान्त अक्षर शब्दनोंदीत लगेच कंसात दिले आहे. जसे : कवी (वि), राजगुरू (रु).

३. मूळ शब्द दिल्यानंतर लगेच उच्चार गोल कंसात दाखविला आहे. शब्दाच्या उच्चारात बदल नसेल, तर उच्चारलेखन केलेले नाही.

४. त्यानंतर शब्दांचा व्याकरणविषयक तपशील संक्षेपाने दिला आहे. जसे – सर्व. (सर्वनाम), वि. (विशेषण), क्रि. (क्रियापद), सक्रि. (सकर्मक क्रियापद), अक्रि. (अकर्मक क्रियापद), उक्रि. (उभयविध क्रियापद), क्रिवि. (क्रियाविशेषण), शब्द (शब्दयोगी), उभ. (उभयान्वयी), उद्‌गा. (उद्‌गारवाची).

नामाच्या बाबतीत त्याचे फक्त लिंगदर्शक संक्षेपचिन्ह दिले जाते. जसे – पु. (पुल्लिंग), स्त्री. (स्त्रीलिंग), न. (नपुसकलिंग). एकच शब्द विविध लिंगी असल्यास तशी नोंद केली आहे जसे – पुस्त्रीन. एखादा शब्द केवळ अनेक वचनात वापरला जात असेल, तर लिंगानंतर अव. असे लिहिले आहे.

५. शब्दाच्या व्याकरणविषयक नोंदी देऊन झाल्यानंतर कोशगत शब्दाचे अर्थ क्रमाने दिले आहेत. मूळ अर्थ प्रथम दिला आहे. एकाच अर्थाचे पर्यायी शब्द असतील तर ते देऊन त्यामध्ये अर्धविरामाचे चिन्ह ठेवले आहे. पर्यायी शब्द संपले की पूर्णविराम दिला आहे. पर्यायी शब्दात एकाच शब्दजातीचे अनेक शब्द आले, तर त्यामध्ये स्वल्पविराम दिले आहेत. शब्दांचे विविध अर्थ असतील, तर त्यांचे गट पाडून ते १. २. ३. ४. अशा क्रमाकांनी दाखविले आहेत. एखादा अर्थ लक्षणेने आला असल्यास त्या गटाच्या आरंभी कंसात ‘ल’ (लक्षण या शब्दाचा संक्षेप) ठेवला आहे. शब्दांचे अर्थ देताना सामान्यत: पुढील धोरण अवलंबण्यात आले आहे :

(अ) शब्दगत संकल्पना सोप्या शब्दांत स्पष्ट करून,

(आ) अपरिचित कठीण शब्दांना पर्यायी सोपा शब्द देऊन,

(इ) शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ व्याख्या देऊन, विश्लेषणात्मक पद्धतीने व उदाहरण देऊन,

(ई) जुन्या व आज व्यवहारात नसलेल्या शब्दांच्या बाबतीत व नवीन अपरिचित शब्दांच्या बाबतीत संबंधित ग्रंथातील ससंदर्भ अवतरणे देऊन,

(उ) झाडे, पशू, पक्षी, अवजारे, यंत्रे यांच्या माहितीबरोबर चित्रे देऊन.

आवश्यक तेथे असे शब्द समाजाच्या ज्या स्तरात किंवा वर्गात वापरले जात असतील त्यांचा निर्देशही केला आहे.

६. दोन शब्दांचे अर्थ सारखेच असतील, तर त्यांतील अधिक प्रचाराच्या शब्दापुढे सर्व नोंदी करण्यात आल्या आहेत. दुसऱ्या शब्दापुढे मात्र कंसात उच्चारलेखन केल्यानंतर ‘पहा :...’ अशी अस्थलित नोंद करून अन्योन्य संदर्भ दिला आहे. जसे – अंधळा पहा : आंधळा. अणुभार पहा : अणुगुरुत्व. ‘आंधळा’ व ‘अणुगुरुत्व’ या नोंदी विस्तृत राहतील.

७. वाक्प्रचार : कोशगत शब्दावर आधारित एखादा वाक्प्रचार असल्यास त्या शब्दाचा अर्थ दिल्यानंतर कंसात (वा.) असा संक्षेप देऊन तो वाक्प्रचार जाड ठशात दिला आहे. त्या वाक्प्रचाराचे विविध अर्थ असल्यास ते १. २. ३. असे आकडे टाकून क्रमवार दिले आहेत. वाक्प्रचार एकापेक्षा अधिक असतील, तर ते क्रमाने दिले आहेत.

८. एखादा शब्द नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण अशा शब्दांच्या विविध जातींत वापरला जात असेल, तर या जातींचा उल्लेख त्यांच्या वारंवारतेच्या दृष्टीने ते एकाच नोंदीत क्रमाने स्वतंत्र ओळीत दिले आहेत.

९. व्युत्पत्ती– प्रत्येक शब्दाची व्युत्पत्ती देण्याचा आग्रह धरलेला नाही. सहजसिद्ध अशाच त्या दिलेल्या आहेत. कोणत्या भाषेतून शब्द आला, हे समजावे एवढाच हेतू ठेवला आहे. अरबी, फार्शी, उर्दू इत्यादी सूक्ष्म वर्गीकरणाऐवजी ‘फा.’ अशीच नोंद केली आहे.

(पूर्वसंपादनात वरीलपैकी काही बाबींचा काटेकोरपणे विचार झालेला दिसत नाही. पुन:संपादनात ‘उच्चार’ गाळले आहेत.)

कोशात उपयोगात आणलेल्या संक्षेपांची सूची

१ विषय

संक्षेप	स्पष्टीकरण	संक्षेप	स्पष्टीकरण
अर्थ. अर्थशा.	अर्थशास्त्र	मावंशा., मानव.	मानववंशशास्त्र.
इति.	इतिहास	मा.शा. , मानस	मानसशास्त्र.
उयंशा, उ यंत्र.	उपयोजित यंत्रशास्त्र	योगशा., योग	योगशास्त्र.
कायदा.	कायद्यासंबंधी.	रसाशा. , रसा.	रसायनशास्त्र.
कृषि.	कृषिशास्त्र.	राशा., राज्य	राज्यशास्त्र.
क्रीडा.	क्रीडा विषयक	वशा., वन	वनस्पतीशास्त्र.
ग.	गणिती परिभाषा	वा.	वाणिज्य.
छाप.	छापखाना विषयक	वा. ले.	वाणिज्य लेखा.
ज्यो.	ज्योतिष	वा. व्य.सं.	वाणिज्य व्यवहार संविधान.
तत्त्व.	तत्त्वज्ञान.	वा. व्या.वि.	वाणिज्य व्यावसायिक विज्ञान.
तशा. तर्क.	तर्कशास्त्र.	वा. सं.	वाणिज्य संविधान.
ना. शा.	नागरिकशास्त्र.	वा. सां.	वाणिज्य सांख्यिकी.
नाविक.	नविकांच्या व्यवहारातील	वानस.	वनस्पती संबंधी.
नी. शा. नीति.	नीतिशास्त्र	वास्तु.	वास्तुशास्त्र
न्याशा. न्याय.	न्यायशास्त्र.	विधी.	कायदेविषयक, विधी.
पवि. पदार्थ.	पदार्थविज्ञान.	वै.	वैद्यक
पशुवि. पशु.	पशुविज्ञान	व्या. सं.	व्यावसायिक संविधान.
प्रा. शा. , प्राणि.	प्राणिशास्त्र.	व्याशा., व्यायाम	व्यायामशास्त्र.
बीज.	बीजगणित	शशा., श	शरीरशास्त्र.
भा. शा., भाषा	भाषाशास्त्र	शा. प.	शास्त्रीय परिभाषा.
भू.	भूगोल	शिशा, शिक्षण	शिक्षणशास्त्र
भूग. शा. , भूगर्भ	भूगर्भशास्त्र.	स. शा, समाज	समाजशास्त्र.
भूमिती	भूमिती	सा. शा.	साहित्यशास्त्र.
भौ., भौतिक	भौतिकशास्त्र.	स्था.	स्थापत्यशास्त्र

२. भाषा, बोली इ.

अपभ्रंश	अपभ्रंश	काथवडी	काथवडी
अमा.	अर्धमागधी.	कु.	कुडाळी
अर.	अरबी	कु., कुण.	कुणबाऊ
आग.	आगरी	कु. गो.	कुणबी गोवानीज
आरे.	आरे मराठी	को.	कोकणी
इं.	इंग्रजी	कों.	कोंकणी.
उ. उर्दू	उर्दू	खा.,खान	खानदेशी
कर.	करवीरी	गु,गुज	गुजराथी
क., का.	कन्नड, कानडी	गो.	गोमंतकीय
कर्ना.	कर्नाटकी	गोंड, गोंडी	गोंडी.

संक्षेप	स्पष्टीकरण	संक्षेप	स्पष्टीकरण
घा.	घाटी	प्रा.	प्राकृत
चंद्र.	चंद्रपुरी	फा.	फार्सी
चि.को.	चित्तपावन कोकणस्थी	फ्रें.	फ्रेंच
जुन्नरी	जुन्नरी	बं.	बंगाली
झाडी.	झाडी	बाग.	बागलाणी
ठा.	ठाकरी	बे.	बेळगावी मराठी
ड.	डच	भिल्ली.	भिल्ली
त.	तमीळ	मा.	माळवी
तंजा.	तंजावरी मराठी	माण.	माणदेशी
तु.	तुर्की	माल.	मालवणी
ते.	तेलगू	रत्नागिरी	रत्नागिरी
दे.	देशी	राजा.	राजापुरी
द्रा.	द्राविडी	व.वै.	वऱ्हाडी, वैदर्भी
धा.	धारवाडी	वै. सं.	वैदिक संस्कृत
ना.	नागपुरी	सं.	संस्कृत
नंद.	नंदभाषा	हिं	हिंदी.
पा.	पाली	हेट.	हेटकरी
पोर्तु.	पोर्तुगीज		

३. व्याकरण

अ.	अव्यय	पु.	पुल्लिंगी
अक्रि.	अकर्मक क्रियापद	प्र.	प्रत्यय
अव.	अनेक वचन	(ल.)	लक्षणा; लाक्षणिक अर्थ
इ.	इत्यादी.	वा.	वाक्प्रचार
उदा.	उदाहरणार्थ,	व्या.	व्याकरण
उ.अ.	उभयान्वयी अव्यय.	श. अ.	शब्दयोगी अव्यय.
उद्गा.	उद्गारवाची अव्यय.	स. क्रि.	सकर्मक क्रियापद.
उक्रि.	उभयविध क्रियापद.	स. ना.	सर्वनाम
उप.	उपरोधिक.	सा.	सामान्यरूप.
क्रि.	क्रियापद.	सामा.	सामान्यत:
क्रि वि.	क्रियाविशेषण	सामाश, समास	सामासिक शब्द.
द., सना	दर्शकसर्वनाम.	स्त्री.	स्त्रीलिंगी
द्वि.	द्विरुक्त	( )	गोलकंस – प्रादेशिक किंवा बोली भाषेसाठी
धासा.	धातुसाधित		
ध्व.	ध्वनी, ध्वन्यानुकारी.	[ ]	चौकोनी कंस – शब्दोत्पत्ती दर्शक भाषेसाठी.
न.	नपुसकलिंगी.		
न. श.	नवा शब्द.	०	गाळलेला पूर्व शब्द
नाविक.	नाविकांच्या व्यवहारातील		

४. संदर्भ ग्रंथ संक्षेप (पुढील खंडात)

शुद्धीपत्रक

पृष्ठ क्र.	शब्द	मुद्रित	अपेक्षित
२९	–	अडथळणी(णूक)	अडथळणी–णूक
३४	–	अढैच	वर्णानुक्रमे वाचावा
६४	–	अनावृत्त	वर्णानुक्रमे वाचावा
८४	–	अन्वये	वर्णानुक्रमे वाचावा
९३	–	अपाशाई–अप्पाशाही जोडा	पृष्ठ. ९४ वरील 'अपावृत्त' नंतर वाचावा
११५	अमानत	देखमुखी अनामत	देशमुखी अमानत
१२२	–	अरण्यवास–अरण्यसेवन	अरण्यवास,अरण्यसेवन
१३५	अलक्त	अलकतक	अलक्तक
१४३	–	अल्ला–अल्लाह	अल्ला, अल्लाह
१५३	–	अवर्गीय	वर्णानुक्रमे वाचावा
१५४	अवलंब	दृड, मंडलावरील	दृक मंडलावरील
१७३	–	असमजूत	वर्णानुक्रमे वाचावा
१७४	–	असहमत–ती	हा नोंद शब्द आहे
१९१	–	अक्षकेंद्रण	वर्णानुक्रमे वाचावा
२०२	–	अंगमेळ	वर्णानुक्रमे वाचावा
२०५	–	अंगावणे	वर्णानुक्रमे वाचावा
२१७	–	अंतुरनायक	वर्णानुक्रमे वाचावा
२७८		आनत्य न.	न. (व्याकरण)
२८३	आपदृष्टी	मलतबी	मतलबी
२९५	–	आयताकार	वर्णानुक्रमे वाचावा
३०६	–	आर्थिक नियोजन	वर्णानुक्रमे वाचावा
३५१	–	इथरतिथर	वर्णानुक्रमे वाचावा
३५६	–	इश्ति–स्ती–स्ते	इश्तिहार, इस्तिहार, इस्तेहार
३६२	–	इंद्रधनुष्य– धनु	इंद्रधनु, इंद्रधनुष्य
३६४	–	ईडलिंबू– लिंबू	द्विरूक्त
३६७	उकरमणे	–	नोंदशब्द म्हणून वाचावा
३८९	उठताबसता	उपास दिवशी	दिवशी उपास
३९०	उठवळ लागणे	उच्चाटनाची येणे	उच्चाटनाची वेळ येणे
३९७	उतराई	उतराई स्त्री	स्त्री. (व्याकरण)
४०४	–	उत्तेजन क्षमता	वर्णानुक्रमे वाचावा
४०७	–	उत्क्षेपण	वर्णानुक्रमे वाचावा
४३३	–	उपवंश	वर्णानुक्रमे वाचावा
४४१	–	उफराट्या	वर्णानुक्रमे वाचावा
५२४	–	आया	आ–या

(कोशातील काही शब्दांपुढे कंसात उच्चार दाखविले आहेत. ते अपेक्षित नाहीत.)

मराठी शब्दकोश

जैसें बिंब तरि बचके एवडें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें ।
शब्दाची व्याप्ती तेणें पाडें । अनुभवावी ।। ज्ञा. ४.२१५

।। ॐ नमो जी आद्या ।।

[मराठी व्युत्पत्तिकोश (प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी), मराठीतील एकाक्षरी शब्दांचा लघुकोश (प्रो. भा. म. गोरे), ग्रामगीता (संत तुकडोजी महाराज) कोश इ. कोशग्रंथांचा प्रारंभ ॐ या एकाक्षरी शब्दाने झालेला आहे.]

सारे विश्व वाक्तत्त्वाने व्यापले आहे. सर्व सृष्टीचे (आणि म्हणून शब्दसृष्टीचेही) आदिबीज ॐ. 'भारतीय तत्त्वज्ञान असे मानते की सृष्टीच्या निर्मितीच्या वेळी ॐ सदृश ध्वनी (Bigbang) उमटला ' - जीवनविकास मे १९९३. सृष्टीच्या प्रारंभी 'There was a word' - बायबल. ''ही सृष्टी ॐ तत्सत नामातून निर्माण झाली आहे. दी वर्ल्ड केम आउट ऑफ वॅर्ड.''- आचार्य विनोबा : वेल्लोर प्रवचने पृ. १६३. आमेन' (Amen हिब्रू) या ॐकारसदृश शब्दाचा अर्थ 'तथास्तु', किंवा 'येशूख्रिस्त' असा आहे. इंग्रजीमध्ये "The word' म्हणजे बायबल किंवा येशू ख्रिस्त. अरबी भाषेतील 'अ व म' या वर्णांचाही 'अल्ला-महंमद पैगंबर' असा अर्थ मानला जातो.

ग्रंथांच्या आणि मंत्रांच्या प्रारंभी ॐ किंवा तत्सदृश शब्द प्रयुक्त करतात. 'ग्रंथसाहिब''ज्ञानदेवी' इ. ग्रंथांच्या प्रारंभी 'ॐ': '१ ओं सतिनामु करता पुरखु'- श्रीगुरु ग्रंथ साहिब १ (गुरुमताचा मूलमंत्र), 'ॐ नम: सिद्धम्' (तिबेटी बौद्ध धर्माचा मंत्र), वैदिक संस्कृतीत हा अत्यंत पवित्र मंत्र आहे.

आधार - विश्वकोश, संस्कृतिकोश इ.

'ॐ' पु. १. एकाक्षरी ब्रह्म. २. अत्यंत पवित्र मंत्र; मंत्रराज. ३. होकार; स्वीकार. ४. मांगलिक उच्चार. ५. प्रतिज्ञापूर्वक विधान.